

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

ПРИЧИНИ ЗА РАЗЛИЧИЯ В ЗНАЧЕНИЕТО НА ВЕЛИКДЕНСКИЯ РИТУАЛ „МИНАВАНЕ ПОД ПЛАЩАНИЦАТА“

Джени Маджаров

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Великденското минаване под плащаницата има две наименования и обяснения. С ритуала Българската православна църква почита делото на Исус Христос и неговата смърт. Според хората обичаят се прави за здраве, късмет и прошка на греховете. Причините за разликите се търсят в традиционния мироглед и вековните лечебни практики на народа, свързани с ритуализирано преминаване под/през отвори. Двете разминаващи се представи за действието намират своята пресечна точка в църковния ритуал, обаче без да се обединяват.

Keywords: ritual; shroud of Christ; pass under; gratitude; protect; heal, health; luck

За православния християнски свят Великден е един от най-големите църковни празници. Според каноничното обяснение „Възкресение Христово... е най-светлият християнски празник, най-великото събитие в световната история, свързано с изкуплението на човешкия род от греха. Вярващият народ го нарича също великден, защото той е наистина велик, единствен и неповторим“ (Koev & Kirov, 1993: 72 – 73). В годишния календар този празник е подвижен и е разположен в средата на сложен комплекс от предхождащи и следхождащи го църковни чествания. Както в миналото, така и в съвременето, Великден е сред най-почитаните календарни празници от българския народ. За богомолците едни от харесваните ритуали в този църковен празник са *изнасяне на плащаницата* и последващият го *минаване под плащаницата*. Последният е известен още с народното си наименование *минаване под масата*. Тези ритуализирани действия са елементи от сложен и многопластов църковен празничен комплекс. Плащаницата е платът, в който е завито тялото на Исус Христос след Неговото сваляне от Кръста. Всеки храм притежава тази светиня, която е направена от плат, богато обшит с везмо и с изображението на положения в гроба Христос. Плащаницата е сред най-светите храмови вещи, Православната църква ѝ отдава почит с тържествени служби на Велики петък и Велика събота.

Според правилата на Православната църква в петък сутринта на Страстната седмица, преди началото на сутрешната служба, в храма се „издига“ *гробът на Христос*. Най-често този символичен гроб е направен от дървена маса с четири крака, която се поставя в средата на храма, пред олтара, срещу царските двери. Така „издигнатият“ гроб се украсява с много цветя. Свещеникът с помощта на служители на църквата, вдигат плащаницата от престола, който е разположен вътре в олтара, с песнопения я изнасят пред иконостаса и полагат върху гроба. Върху нея се поставят Евангелието, Кръстът и изобилие от цветя. Там тя остава почти два дена и половина, като след полунощ на Велика събота и преди утринната служба на Велика неделя се прибира в олтара и полага пак на престола. Богомолците, които тези два дни отиват в църква, винаги носят цветя със себе си, както се практикува при погребение. Според църковните правила се изисква, влизайки в храма, те да отправят молитва към Бога и да пристъпят към издигнатия символичен гроб Христов. Трябва да се поклонят благоговейно пред него, да целунат последователно плащаницата с Христовото тяло, Евангелието и Кръста, да положат върху тях донесените цветя и да преминат под гроба. После пак да се поклонят на Кръста, изображенията на св. Богородица и св. Йоан Богослов, като ги целунат. След това „Свещеникът ни дава цветя за благословение и духовна утеха – символ на надеждата и вярата, че още малко и гробът ще остане празен и Христос ще Възкръсне. Отнасяме цветето в дома си и го поставяме над иконата, за да ни напомня, че очакваме великия ден“.¹⁾

Според обяснението на свещеници значението на този църковен ритуал е да могат богомолците молитвено да съпреживеят Христовите страдания и погребение, да изразят своята скръб пред гроба Му, да покажат преклонение и смирение пред Неговото изкупително страдание и да отдадат благодарност за изкуплението, с което ги е дарил Спасителят. Според Църквата вярващите извършват описаните ритуали, водени единствено от силната и чиста вяра, че по този начин се прекланят пред гроба Христов. Извън това обяснение представените действия на влезлите в храма нямат и не могат да имат някакво друго значение²⁾.

Гореизложеното становище на служителите на Православната църква е в противоречие с масовата представа на посещаващите храма, които са предимно вярващи християни. Според преобладаващата част от хората *минаването под плащаницата/масата* се извършва за здраве, придобиване на късмет и опрощаване на греховете. Канониците на Църквата са категорични, че това народно обяснение е напълно неправилно и плод на неразумно суеверие. Понякога в своето отрицание на възприетото от народа значение те говорят за него с насмешка дори омерзение. „Може да е смешно, но е факт. Влизат в храма, минават под масата и доволни-предоволни излизат... Преминали са под масата „за здраве и късмет“, пожелали са си наум едно желание и си отиват с

чувство на изпълнен дълг към Бога. Самозалъгват се, че с това са изпълнили Божието дело (Visarion & Joan, 2012: 129).“ Има примери за това как в съвременното по-усърдните в търсене на късмет и здраве обикалят по седем църкви на този ден, за да минат под масата и със сигурност да придобият желаното. Особено възмутително за канониците е, че през последните три десетилетия все по-често се среща практиката преминаващият под масата човек да бъде придружен от домашен любимец – коте, куче или нещо друго. „Тази година – разказва очевидец, – на „минаването под масата“ една жена доведе със себе си кученцето и заедно „минаха под масата“. За здраве, разбира се. Свещеникът ѝ каза, че това, което върши, е неприемливо и нередно, животното няма място в храма, камо ли под плащаницата Христова. „А – отговори му смело жената, – то толкова нередности има в Църквата, вие за моето куче се хванаете.“ Край на разговора. И да ѝ казваш, че това е съвет към нея самата, и да я убеждаваш, че си вреди, не очаквай разбиране (Visarion & Joan, 2012: 129).“ Подобни поведения на съвременните посетители на храма навеждат пазителите на правилата в Християнската църква на мисълта, че ритуалът отдавна е облечен в неприемливо суеверие и все повече се превръща в забавление за „полухристияните, които иначе не биха влезли в храма, а влизат само заради атракцията (Visarion & Joan, 2012: 128)“. Понеже всяко забавление има своята стойност, то „Като всяка атракция, и тази се заплаща. Върху масата до светата плащаница непременно стои поднос, в който всеки, преди да мине под масата, трябва да пусне пари. Другото, което се заплаща обаче, не се измерва с пари. То е суеверието в човешките души (Visarion & Joan, 2012: 129)“.

Проблемът с тази така харесвана и популярна практика е защо между Църквата и посещаващите храма има съществено разминаване при обясняване на предназначението и значението ѝ. Може би отговорът трябва да се търси във вековната традиция на българския народ. Ако изследваният ритуал се разгледа от позиция на състава на неговата физична форма, то описаното „преминаване“ под „масата-гроб“, което би трябвало да представлява изправено придвижване на човешко тяло, отсъства. Вместо това участниците в ритуала прилагат пристъпване в наведено, приклепнало положение на тялото или лазене, пълзене на колене. В случая масово използваното понятие „преминаване“ в действителност е само езикова метонимия на такива физични човешки действия като пристъпване, лазене, пълзене, провиране, промушване, влизане и пр. Уточнявайки истинското съдържание на действията в ритуала, може да се каже, че те са добре познати в българската традиция. В нашата култура съществува група от обичайно-обредни действия, при които се прилагат гореспоменатите физични форми за придвижване на човешко тяло. Особеното при тях е фактът, че имат различно предназначение и значение от това, което Църквата влага в споменатия ритуал. В зависимост от естеството на знаково натоварения обект под/през, който се осъществява „преминаване-

то“, се разграничават две категории действия. Към първата категория следва да се отнесат онези обредни действия, при които човешкото тяло „преминава“ под/през естествено образували се в природата отвори. Към втората категория следва да се отнесат „преминавания“ под/през/между/във изкуствено създадени от човека отвори. Освен това за правилното изясняване символиката на всяко конкретно действие е важно да се вземе под внимание материалът на обекта за „преминаване“, защото в традиционния светоглед всеки един такъв е натоварен с различно значение. Много често именно материалът задава предназначението и значението на конкретното ритуализирано действие. Среещаните в подобни традиционни обредни практики материали са: дърво (корен, стъбло, филиз, хралупа, коруба, венец, корито, ковчег, плет), земя (дупка, гроб), тор (торище), скала (пролука, цепнатина), тъкан (риза).

Според българския традиционен светоглед светът, в който живеем, представлява голямо дърво, съставено от долна част – корени (света на демоничните сили), средна част – стъбло (света на хората), и горна част – корона от клони (света на божествените сили). Тази представа е свързана с вярването, че в корените на дървото живеят такива демонични същества, като персонализираните болести и опасните за хората самовили. Вероятно под въздействие на християнската религия се развива и една допълнителна представа, че корените на дърветата са обиталища на светци, чиито светилища са разположени наблизко³⁾. Поради гореизложените представи корените на отделните видове дървета имат различаваща се знакова натовареност в колективната памет на народа. Това обяснява и разнообразието от практикувани ритуализирани действия, чиито предназначения могат да се обобщят в три основни групи – лекуване, предпазване и здраве.

Групата от обредни действия, чието основно предназначение е лекуване на болно човешко тяло чрез „минаване“ под/през знаково натоварени обекти с материална характеристика дърво, е най-голяма. Брястът е сред онези дървесни видове, чиито корени понякога естествено се показват над земята. Често под тези корени се образуват големи отвори, които народът нарича *самодивски провирник*. В миналото било всеобщо вярването, че през този отвор нощем се провират самовилите, поради което те никога не боледуват. Вероятно тази представа дава увереност на родители и близки именно там да правят опити за лекуване на болни от епилепсия (*припадлива болест*) деца. За подобно магично въздействие се търси стар бряст, който расте на границата между две землища, или т. нар. *голо дърво*, израснало на синур. През нощта, на 40-ия ден от начало на лечението при корените на такова дърво се бае на болното дете, след което се преоблича в нови дрехи, а старите, заедно с отрязан кичур от косата му, се заравят под дървото. Лечението завършва с трикратно обредно провиране на болното през самодивския провирник. Вярва се, че със заравяне на дрехите в земята болестта се отправя в отвъдния свят, но вече мъртва. С провиране под

корена на дърво се лекува и заболяването *орама*. Макар по-рядко прилагано, в българската традиция е познато и лекуване на тежко заболяване, при което под корените на дърво да се провират възрастни хора. В този случай се предпочитат вековни дървета, като на първо място стои силно символно натовареният дъб. Тук трябва да се спомене и една по-рядко прилагана в миналото обредна практика за лекуване на заболяло след раждането му бебе. До 40-ия ден родителите отиват с детето в гората, като всеки върви по различен път. Там бащата разцепва стъблото на младо дърво и през образувалия се процеп промушва три пъти болното дете. След това родителите го връщат вкъщи, но пак всеки минава по различен път, като и двамата пазят пълно мълчание. Болно от херния (*изсипване*) дете се лекува чрез провиране през разцепената коруба на паднало на земята дърво. В традицията се среща и практика за лекуване на *чирове* по тялото на човек. За целта се отрязва филиз на дърво, дълъг колкото тялото на болния. От него се прави голям венец, през който се провира болният. След изпълнение на магичното лечение филизът се оставя да изсъхне, с което се осигурява успешното излекуване.

В българската традиция не са малко и обредните практики за предпазване на деца и възрастни от различни заболявания чрез „минаване“ под/през дърво или отделни негови части. При поява на епидемия от магарешка кашлица по децата жена от селището прокопава дупка под корените на стар бряст или плодно дърво (орех, круша, череша). В съботния ден всяко дете се провира по три пъти под тези корени. Според народното вярване това обредно провиране предпазва децата от много често смъртоносната в миналото болест. При опасност от масова епидемия по хората всички излизат от селището. За да се предпазят от болестта, се провират под корените на дървета, през хралупи или се промушват между стъблата на естествено раздвоени дървета, като това най-често е дрян близък. Особеност на това ритуализирано „минаване“ е, че в някои краища на страната през прокопаната под корените на дървото дупка се провират само три стари жени. Това те правят нощно време и напълно голи, което е вид силно въздействаща магия. Освен това е известно, че под корените на орех или между естествено раздвоено стъбло на орех близък се провира, промушва здравият/живият брат близък или едномесечник, който е останал „недолекуван“. Предназначението на това магично предпазно действие е символично да се раздели съдбата на здравия/живия от тази на другия. При споменатата обредна практика в тъмна нощ здравият/живият трябва да се провери под корените или да се промуши три пъти между раздвоеното стъбло, без никой да го види. Друга позната от миналото практика за предпазване от болести е преди празника на св. Богородица хората да ходят в гората и да се провират през корубата на паднал на земята орех.

„Преминаването“ под/през дървета или техни части не е свързано единствено с предназначенията лекуване и предпазване от болести. На Гергьовден

в района на Чеч, Родопите, хората се провират под излезлите над земята корени на стар бряст, което правят за здраве. Промушването между стъблата на естествено раздвоен дрян също се практикува за здраве както на Гергьовден, така и на Еньовден.

От представените примери в българската традиция може да се обобщи, че обредните действия по „преминаване“ притежават различни предназначения независимо от сходните по физична форма движения на човешкото тяло. При всеки отделен случай предназначението на ритуализираното действие се определя от пола и възрастта на участниците, техния здравен и социален статус, знаковата натовареност на мястото и времето за изпълнение, и най-вече от символиката на обекта за „преминаване“, както и от други фактори.

Сходни с горепредставените предназначения имат и такива традиционни обредни практики, при които човешкото тяло „преминава“ през изкуствено или целенасочено създаден обект. Така например в миналото при лекуване на *песици* (необичайно голямо окосмяване по гръбчето на новородено дете, придружено с отслабване и много плач) и херния болното дете се провират през дупка в дървения плет на двора, която е направена от куче или котка. Лечението винаги е придружено от казване на словесна магична формула. За да се предпазят близнаци или едномесеци от едновременно, последователно заболяване или смърт, те се „лекуват“, като символично се „разделят“. Това магично действие се извършва от чужда на семейството жена, която взема едното от двете деца и го провират през пазвата на ризата си. Народът осмисля това обредно действието като „раждане“, с което се приема, че от този момент нататък детето вече започва да носи нейния късмет, и по този начин съдбата му се отделя от тази на брата близък или едномесечника. Масова практика е промушване на новороденото през бащина риза. Значението на това действие обаче е различно от вече описаните. Народът осмисля този обред като символично осиновяване.

Освен „преминаване“ през естествени или изкуствено създадени отвори в обекти от природната среда в българската традиция са познати и практики, при които това се прави през/във отвори, резултат от целенасочена човешка дейност. В нашата култура е позната практиката за „лекуване“ чрез символично погребване, която навярно има много древен характер. При заболяване на новородено от *песици* се прилага „лечение“ чрез погребване на болестта. В този случай бебето се поставя на торището в двора на къщата, като се захлупва с дървено корито. Съдината се затрупва с тор, след което „излекуваното“ бебе се изравя. В този случай дървеното корито се осмисля като символичен ковчег, а торта на торището – като пръстна на гроба. Посредством магичното лечение „умъртвената“ и „погребана“ болест символично се отправя в отвъдното, докато бебето се „върща“ (извадено изпод коритото) на този свят здраво. Тук има усложнен пример за двойно „преминаване“ на

човешко тяло. Първото „преминаване“ е физическо през символичен „отвор“ в земята (торището-гроб, коритото-ковчег) и второ, пак символично, но вече метафизично – от прегръдката на болестта към състояние на здраве и живот. Тук е необходимо да се поясни, че в народното съзнание гробът е последният дом на човека.

Сходен с физичната форма на действието при църковната практика на „преминаване“ под гроба Христов е този народен обред, при който човек се провира под истински ковчег. В традиционния български светоглед съществува представата за астрална връзка между близнаците, едномесеците, поради което се приема, че техните съдби са взаимосвързани. Вярва се, че това, което се случи с единия, непременно ще сполети и другия. Поради тази причина за тяхното предпазване и разрушаване на съществуващата опасна зависимост се прилага символично разделяне на двамата, което в народното познание се осмисля като „лекуване“. В случаите, когато единият близък или едномесече почине, се прилага магично действие, което се състои в това живият да се провери три пъти под ковчег на мъртвия. Освен това успехът на „лечението“ изисква да се остави нещо в ковчег, което символично да замества живия. За целта той поставя своя дреха, камък с тегло, равно на неговото, пръчка (шипка, къпина, трендафил, леска) или червен конец с дължината на своя ръст, китка от цветя, ябълка. Ако преди погребението не е направено провиране под ковчег, то „лекуването“ може да се извърши и по друг начин, но само до 40-ия ден. При този случай живият заравя в гроба някаква своя дреха, кочан варена царевица, глава чесън или друг символно натоварен предмет, който винаги се поставя наопаки. Действието задължително се придружава от казване на словесна магична формула. Понякога при смърт на единия от близнаците, едномесеците се практикува „лекуване“, т.е. предпазване чрез символично погребване на живия. В деня на погребението живия за кратко го заключват с верига от огнището за мъртвия или той сам ляга в готовия гроб, преди в него да бъде спуснат ковчегът с покойника. Преди да го извадят от там, той изсипва шепа пръст в пазвата си, която пада на земята и остава в гроба. Народът осмисля това символично погребване като отпращане на астрално предопределената негова смърт в отвъдното.

Ако се излезе от състава на българската традиция, то могат да се открият много примери от различни култури – африкански и азиатски, които са сходни с практиката „преминаване“ на човешко тяло под/през символно натоварен предмет. Такива има описани в изобилие в класическия труд на Джеймс Фрейзър. Тук обаче ще се позова на по-малко популярна подобна практика. През 50-те години на XX век Виктор Търнър изследва племето ндембу, Северозападна Замбия, Централна Африка. В неговия живот той описва сходна ритуална практика за лечение, но на женско безплодие. Схематично предста-

вено, действието на ритуала се състои от „преминаване“ на „болна“ жена, т.е. безплодна, през прокопан в земята тунел от една към друга дупка. Според светогледа на племето първата дупка символизира живота, а втората – смъртта. Преминавайки през този изкуствено създаден в природата отвор проход „болестта умира“, а жената „придобива“ плодоспособност (Turner, 1999: 46). В подробното описание на В. Търнър ритуализираното действие е представено в многопластов контекст с пояснения за символиката на участващите в ритуалното „лечение“ лица, вещи, пространства, време. За разглежданата тема е важно, че предназначението на сходния по физичен състав африкански ритуал е лекуване, което говори за универсалния характер на представените български практики. Казано с други думи, „преминаването“ на човешко тяло под/през символно натоварен обект не е присъщо само и единствено за българската културна традиция.

Другият интересен пример за сравнение е източноевропейски, от района на реките Волга и Кама, Западен Урал. Там живее общността на нашите далечни родственици – чувашите. В началото на XX век финландският изследовател Кейки Пасонен документира при тях интересен ритуал, който е свързан с годишното обновяване на огъня в дома. В определен ден от годината във всички чувашки домове се изгася огънят. Прокопава се широк тунел в земята, през който преминават хора и животни. На изхода от тунела всички биват удряни с пръчка, след което хората получават главня с новия огън от наблизо горяща клада⁴⁾. В описания случай „преминаването“ има напълно различно от представените досега предназначение. Основна причина за това са същността на светогледните представи на чувашите и начинът, по който те се материализират в ритуала. За настоящото изследване е важен фактът, че ритуализираното „преминаване“ на човешко тяло е не само универсална, но и масова практика на евразийските народи, чиито корени вероятно отиват далеч към началото на човешката история. Може да се предположи, че всяко общество, епоха и идеология натоварват изследваното действие с нему необходимото предназначение и значение.

В подкрепа на гореказаното ще приведа още един български пример. Едно от най-известните места край Рилския манастир е пещерата, където преминава животът на светия отшелник св. Иван Рилски. Българската православна църква приема това място за свято, което се почита от много богомолци. Годишно там се стичат много хора с идеята както да почетат светеца, така и да се подложат на изпитание, като се проврат през отвор в скалата край пещерата. Според масовата представа успелият да „премине“ през отвора е праведен, а неуспелият – грешен. Сходни обекти за изпитване верността на християните към вярата има много в страната. Подобно на случая с храмовия ритуал и при този Църквата не е напълно съгласна с на-

родното обяснение за предназначението и значението на изпълняваното ритуализирано действие. Важното в този пример е, че по своята същност изпитанието при подобен обект представлява особено съчетание на традиционен български светоглед, вековна народна практика и отстоявано от Църквата становище за светеца и светостта на мястото. Такъв обект е средоточие на битувачи вековни, локални традиции с практиките на битовото християнство. Независимо от многовековното съществуване на Християнската църква древните светогледни представи се оказват изключително устойчиви и приспособими към многократни промени. Такива изменения настъпват в състава и формата на изследваното ритуализирано действие. Освен това се установява приспособяване към нови знаково натоварени обекти, пространства и време. Предназначението и значението на променените ритуали също се обновява в зависимост от актуалните потребности на обществото, господстващата идеология и светогледа, като цяло. Така, връщайки се към началото с примера за минаването под плащаницата/масата, се вижда как идващите от древността предназначения на действието, като лекуване и предпазване, отпадат от актуалния за XX и XXI век състав, а вместо тях се появява желанието за здраве и късмет. Последните са плод на отслабналата вяра в достоверността и въздействащата сила на традиционния светоглед. При ритуала в храма новост в предназначението е поява на надеждата, че действието ще донесе опрощаване на греховете, което е в пълно съзвучие с практиката на битовото християнство.

В своето искрено негодувание срещу натоварения със суеверия храмов ритуал канониците не искат да осмислят факта, че със своите дълбоки исторически корени и разклонена мрежа от прояви народната практика е принудила Православната църква още през Средновековието (XIV – XVI в.) да се съобразява с нея. Това е времето, когато се въвежда употребата и изнасянето на плащаницата в храма⁵⁾. През вековете ритуалът става един от основните за Църквата по време на Страстната седмица. Съчетан с традиционните представи и древни практики, той се превръща в харесван и любим за народа. На основание гореизнесеното спокойно може да се заключи, че народният обред *минаване под масата* представлява пример за езикова метонимия на църковния ритуал *минаване под плащаницата*.

Причина за различията при обясняване значението на изследваното „минаване“ произлиза от активното съжителство в него на две противоположни светогледни представи – на Църквата и на богомолците (посещаващите храма). Ако за Църквата *минаването под плащаницата* е свят ритуал, с който се почитат Христовите страдания, скърби се пред гроба Му и се изразява благодарност за изкуплението, дарено на човешкия род от Него, то за богомолците и народа *преминаването под масата* е обред, слабо обвързан с християнския светоглед, а по-скоро стъпващ на вековните традиционни